

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1933 - Յունիս - թիւ 6

էջ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ

- Նախապետեան Հ. Գ. — Քրիստոնէական
ճարտարապետութիւն (պատմական հետազո-
տութիւններ) 241
- Գ. Հնասեր. — Կորսուելու ենթակայ
հայերէն վաւերացութիւնը և կարեւոր գրու-
թիւններ 248

ԳՐԱԿԱՆ

- Թումանյան Հ. Թադէոս. — Հայ պատա-
շին առեղծուածը 250
- Քաջարեան Հրաչ. — Գարնան մեղեդի.
— Պանդուխտի երգ 261
- Յովհաննէսեան Հ. Վահան. — Ծաղկած
մականդիւն 262
- Արսէն Երկար. — Պաղատանք իրիկու-
նէն առաջ 262
- Տէր Ղազարոսեան Տորք. Յ. — Հայ
աշուղական գրականութիւնը 263

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ

- Քիւրտեան Յ. — Իսպահանի որմանը
կարները 251
- Խմբ. — Նկարիչ Տիկին Ծաղիկ Զարա-
րեան 258

ԿՐԹԱԿԱՆ

- Թումանյան Հ. Թադէոս. — Քրիստոնէա-
կան դաստիարակութիւնը արդիական ըմ-
բռնումներու հանդէպ 267

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼ

- Փ. Հ. Ե. — Հանդէս հանդիսից 275

ԱՅԼԵԻԱՅԼԻՔ

- Քիւրտեան Յ. — Պատասխան Պր. Ար-
մենակ Սաքրեանի «Քաց նամակ»ին 272
- Բեղիկը ինչ. — Քաղաքական տեսութիւն 279
- Գաւթեան Յ. — Անգործութիւնը 282
- Ազգասեր. — Ազգային քրոնիկ 285

ԿԸ ԽՆԴՐՈՒԹԻ ՄԵՐ ԱԶՆԻԻ ԲԱԺԱՆՈՐԴՆԵՐԷՆ

ՓՈՒԹԱՅՆԵԼ ԻՐԵՆՅ ՅԵՏՆԵԱԼ ՀԱՇՒՐՆԵՐԸ

SOMMAIRE

1933 - Juin - numéro 6

p.

ACADEMIE ARMENIENNE

- Nahabédian P. G. — L'Architecture
des églises (recherche historique) 241
- K. Henassère. — Memoires et docu-
ments littéraires 248

LITTERATURE

- Tomadjan P. T. — Enigme 250
- Katcharentz Hratch. — Mélodie du
printemps. — Chant de pèlerin (poésie). 261
- Hovhannessian P. V. — Magnolia
fleurie (poésie) 262
- Arsène Yergat. — Prière avant le soir
(poésie) 262
- Der Ghazarossian Dr. H. — Litté-
rature des trouvères arméniens 263

BEAUX ARTS

- Kurdian H. — Les fresques d'Ispa-
han 251
- Réd. — La peintre Mme. Fiore Zac-
carian 258

PÉDAGOGIE

- Tomadjan P. T. — La Pédagogie
chrétienne d'après la mentalité moderne 267

PRESSE ARMENIENNE

- P. P. E. — Revue des Revues. 275

DIVERS

- Kurdian H. — A Mr. A. Sakezian 272
- Pellegrino. — Vie internationale 279
- Davidian A. — Disoccupation 282
- Azkhasser. — Chronique arménienne. 285

ՅՈՒՆԻՍ - ԹԻՒ 6

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԳԻՏԱԿԱՆ - ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

1843-1933

ՀԱՏ. ՂԱ ՌՅԶԲ-ՌՅԶԳ

ՎԵՆԵՏԻԿ Ս. ՂԱԶԱՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՈՒՆՔԸ

(Շար. տես «Բազմավէպ» 1933, էջ 97)

Խե. Փափաքեցանք նախաձեռնարկ մը
պատրաստել հայկական ճարտարապետու-
թեան, սակայն անտեղեակ չէինք գործի
մեծութեան և զփուլարութեան, և ոչ ալ
անգիտակ մեր տկար ուժերուն դիմագրա-
ւելու այնքան լուրջ գործի մը, որ կը
պահանջէ պատմական համութիւն, և ճա-
նաչողութիւն գեղեցիկ արուեստին: Երբ
հայկական ճարտարապետութիւն կ'անուա-
նենք՝ հարկ է ըսել թէ ո՞ր կարգին կը
պատկանի, նկարագրել յորինուածքը, չա-
փը և դասակարգութիւնը ներքին մասերուն
և սիւներուն, որոնց վրայ կը բարդուի
ամբողջ շէնքի ծանրութիւնը:

Բարեբախտաբար հայկական ճարտա-
րապետութիւնը հին ազգերու — Յոյնին,
Հռոմայեցւոյն կամ Տոսկանացւոյն — կար-
գերուն մէջ չի մտնիր, որով Ի դարուն

մեծ հարց մը կը յուզուի եւրոպական
ճարտարապետներու միջեւ՝ գտնելու հա-
մար անոր իսկական տեղը, արժէքն ու
կարեւորութիւնը: Հաւասար հայկական
ճարտարապետութեան, նաեւ գոթական
կոչուածն ալ դուրս է նախնի ճարտարա-
պետական օրէնքներէն, աւելի ճոխապա-
հոյճ զարդարուած անձաշակ կերպով,
որով ըստ ոմանց անկարգ և ազեղ ճար-
տարապետութիւն: Սակայն կան զուտ
գոթական կնիքով շինուած Մայր եկեղե-
ցիներ ժԳ դարու՝ վեհաշուք, ամրակա-
ռոյց, որոնք արդի մեծ ճարտարապետ-
ներուն հիացում կը պատճառեն, օրինակ
Փարիզի և Ռէնսի Մայր եկեղեցիները:

Բայց այսօր այս ոճին հետեւող չկայ:
Ի՞նչ պէտք է ըսէ հայ արուեստի ձեռ-
նարկ մը պատրաստողը, եթէ մտածէ որ

հերոսացի գիտնականներ, որոնք ճարտարապետական գիտութեան եւ արուեստի ձեռնարկ մը կամ դասագիրք մը կազմելու կը ձեռքդնէին, իրենց տրամադրութեան տակ ունենալով ամբաւ նիւթ եւ ատաղձ՝ Յոյն, Հռոմայեցի, Եգիպտական անցեալ փառքերուն, որով աշխարհս լեցուցին եւ օրինակ եղան, ուղեցոյց նոր ազգերու զարգացումին եւ յառաջադիմութեան, այնուհանդերձ կը գանգատին որ տակաւին ի վիճակի չեն զգար տալու ամբողջական մասերով կատարեալ պատկեր մը գեղարուեստի պատմութեան. որովհետեւ գեղարուեստի պաշարը ի սկզբանէ մինչեւ մեր օրերը միաշար եւ միալար հասած չէ, երկար խտրոցներ կ'ընդհատեն պատմութեան թեր, եւ կը սպասեն նորանոր պեղումներու արդիւնքով լեցնել թերին: Համեմատական քննադատութիւն գործ ունի ուսումնասիրութեանց մէջ, ամէն ազգի տալու իրեն պատկանեալ արդիւնքն արուեստի յառաջադիմութեան մէջ:

Արդ երեւակայելու է հայ քննասիրին անել զրոյթիւնը, որովհետեւ ըստ Խորենացոյ ըսածին. « ոչ հնախօսութիւնք եղեալ մերոյ աշխարհին » եւ ոչ հին թագաւորաց շինած քաղաքներու եւ ոչ իրենց արքունի պալատներու աւերակներէն մնացած են յայտնի նշխարներ, ուսումնասիրութեան համար, եւ ոչ անցած դարու Ասորեստանի, Եգիպտոսի եւ Փոքր Ասիոյ մէջ եղած գիտական պեղումներու նմանը տեղի ունեցած է Հայաստանի մէջ, որով խօսելու բաւական նիւթ պիտի ունենային: Նոյնիսկ մեր ժամանակի գերման գիտնականներու ձեռքով հապճեպով եղած պեղումները, Ուրարտական շրջանին վերաբերեալ, կը գոհացնեն քննասիրի հետաքրքրութիւնը, եւ բաւական չեն որոշ գաղափար մը կազմելու նախապատմական Հայաստանի գեղարուեստի մասին:

Մինչ մեր հնախօսութիւնն այս վիճակին մէջ է, եւ միւս կողմէ եւրոպացի գիտնականները կը հետապնդեն կեդրոնական գմբէթի խանձարուրքը գտնելու եւ զարգացումը ճշտելու: Հայաստանի մէջ նախ-

ընթաց փորձեր եղած չեն գտնել, որով աստիճանաբար հասած ըլլան արուեստի գաղտնիքին տիրանալու եւ հրաշալի կառուցուածքը Ե դարուն՝ իր կատարեալ ձեւին մէջ հանդիսացնելու, երկնամասն գմբէթն անջատած պատերէն, չորս կամարակապ սիւներու վրայ կանգնած:

Անոնք ի սկզբան ընաւ յանձն չառին ընդունիլ որ այդ բոլորովին նոր շունչով եւ նոր ձեւակերպութեամբ ճարտարապետական կարգ մը ստեղծելու ընդունակ եղած ըլլայ Հայը. վասն զի մինչեւ Գ դար բնաւ չի յիշուիր որ Հայերը գեղարուեստ ունեցած ըլլան. եւ չէր կարելի այլազգ ըլլալ, վասն զի կը պատասխանեն. ի՞նչ պէս կարելի է որ ժողովուրդ մը ինքնաշնչութեամբ գեղարուեստ ստեղծէ, երբ, ըստ պատմութեան, այդ ժողովուրդն ի սկզբանէ միշտ ենթակայ եւ հպատակ եղած է օտար ազգերու՝ եւ վայելած չէ ազատութեան քաղցրութիւնն ու բարիքները: Մերթ Բաբելոնացոյ, մերթ Պարսից եւ Յունաց, մերթ երկար ժամանակ Հռոմայեցոյ լուծին տակ մնացեր են. որով հայերու զարգացումն եղած է հետեւողութիւն եւ դուրսէն եկամուտ: Այս հիման վրայ ումանք պարսկական ազդեցութեան ենթարկեցին, այլք՝ Ասորիքի գեղարուեստին նմանութիւններ գտան, ուրիշներ՝ բաւական տարիներ բացարձակ հռոմէական արդիւնք համարեցին: Եւ սկսան պըպտել գեոնադամբաններ, անկից դուրս հանցին արուեստ մը, եւ ըսին որ ծաւալեցաւ գնաց Արեւելք, արեւելեան ժողովուրդներ իրենց վառվռուն հանճարով, որոնց մէջ գերազանց կը համարուին Յոյները, զարգացուցին եւ ճոխացուցին գեղարուեստը, մինչ Արեւմուտք յետադէմ իջաւ եւ շիջաւ ի սպառ գեղարուեստը՝ Կոստանդիանոսի արքունական աթոռը Բիւզանդիոն փոխադրուելէն յետոյ: Հոն՝ իբր թէ Հռոմի հին արուեստը նոր կերպարանափոխութիւն կրեց եւ վերադարձաւ Արեւմուտք՝ իր խանձարուրքը: Սակայն այս բնագոյնեալ պատճառաբանութիւնը, որ խտացած է խտալացի Յ. Ռիւոյիւրա ճարտարապետին

գիտութեանց մէջ, շուտով տեղի տուաւ աւելի անկողմնակալ եւ լուրջ ուսումնասիրութիւններու, որոնք ցոյց տուին՝ թէ Հռոմէական տիրապետութենէն առաջ, արեւելեան ազգեր, Յոյն, Հայ, Ասորի, շատ աւելի զարգացած էին գեղարուեստի մէջ, եւ կայսրութեան շրջանին Հռոմ զարդարողները, արեւելեան նոյն ճարտարապետներն ու քանդակագործներն էին. այնպէս որ այդ գեղարուեստը եւ գեղարուեստագէտները Կոստանդիանոսի ետեւէն չուցին Բիւզանդիոն եւ մութի մէջ մնաց Հռոմ, մինչեւ Պատկերամարտներէն փախածները՝ որոնք Խտալիա բերին արեւելեան սրբազան գեղարուեստը:

ԽՁ. Հայերը հեթանոսութեան շրջանին չունեցան գեղարուեստ, հասկնալի է, վասն զի չուէին յունական բեղնաւոր դիցաբանութիւնը, որով մարդուն բնական կըրքերն ու ձիրքերը վերագրելով իրենց գերագոյն աստուածութեանց, զանոնք կը ներկայացնէին արուեստական ձեւի տակ եւ երկրպագութիւն կ'ընծայէին. բռնաւորներու հրամանով անոնց պատկերները հեռաւորներու զրկելով՝ երկիրը լեցուցին կռապաշտութեամբ: Ճարտարները մրցելով իրարու հետ եւ պետութիւնը մրցանակներ խոստանալով՝ գեղարուեստն յառաջ վարեցին եւ զարգացուցին: Միջովայրը նըպաստեց անոնց, ինչպէս Միջերկրականի աւազանին շուրջ գտնուած քաղաքները, կը վայելէին ամէն ազգերու հետ հաղորդակցութեան դիւրութիւնները, նոր նոր գաղափարներու փոխանակութիւնները եւ մրցութեան ասպարէզին մէջ երթալով կը պայծառանային: Հնագոյն քաղաքակրթութեան եւ գեղարուեստից զարգացումը, պեղումները ցոյց կու տան, իր որորանն ունեցած է Կրետէ եւ Կիպրոս կղզիները, որոնք իբր կեդրոն՝ ճառագայթներ կ'արձակէին զիրենք շրջապատող շուրերու եզերքները եւ փոխադարձ նորութիւններ կու գային իրենց եզերքներուն վրայ գրտնուած քաղաքներէն: Ուրեմն Հայերը զոհ գնացին իրենց կրօնական դաւանանքին, եւ անողոր ու դժնէ միջովայրին: Միաս-

տուածութեան պատկերն երկնակամարին վրայ կը տեսնէին, Արեւը, եւ արեւապաշտութենէ, կրակէ զատ ուրիշ կրօնք չընդունեցան. գաղափարական աշխարհն ամուլ մնաց, երեւակայութեան բոյսերը խամրեցան եւ խարշափեցան: Անողոր եւ դաժան միջովայրը, ցանկեց փշերով, իր չորս սահմանները գրաւած էին կամ թըշնամի ազգեր, որով միշտ պատերազմի մէջ էին եւ չունեցան խաղաղ ժամանակ, կամ թէ շատ քիչ ժամանակ՝ որ անբաւական էր քաղաքակրթութեւն եւ զարգանալու. եւ կամ այնպիսի անկարող դրացիներէ՝ որոնք օգուտ տալու տեղ կը կարօտէին Հայոց օգնութեան կամ պաշտպանութեան. խաւարի մէջ նստածները տեղէ մը կ'աւերակալէին լոյսի ծագումին:

Յաւակնութիւն չունինք մեր « փոքր ածուն » համեմատութեան դնել հսկայ ածուններու հետ, որոնք եղած են Յունաստան եւ Հռոմէական պետութիւնը, սակայն չենք կարող հանդուրժել, Արամի պէս, որ օտար քննադատներ ոտնակոխ ընեն մեր հայրենի ճարտարապետութեան սահմանները, եւ կեդրոնական գմբէթի շինութիւնն ու առաջնութիւնը՝ եւ այլեւայլ խճճանքներով փոքրացնել, հեռացնել եւ ստորնացնել կը ջանան: Կը խոստովանին որ արեւելեան ազգերու մէջ տաղանդով եւ երեւակայութեամբ Յոյներու հետ մրցող եղած են Հայերը, բայց դպրոցական նըստարաններու վրայէն բարձրաւալ վարժապետի աթոռի վրայ եւ վարդապետել, կեդրոնական քառակուսիէն անցնիլ բոլորակի եւ վրան դնել գմբէթը, որ երբեք տեսնուած բան չէր Արեւմուտք, ահա սքանչելիք մը որ կ'ապշեցնէ եւ կը մոլորեցնէ զիրենք: Ռիւոյիւրա տասն անգամ կը գալարի ինքն իր վրայ, փրկելու համար հռոմէական ճարտարապետութեան պատիւը, վերջ ի վերջոյ կը խոստովանի որ հայերուն կը պատկանի կեդրոնական գմբէթի նախաշինութիւնը, եւ անոնք բերած են Բիւզանդիոն. եւ ուրախ ենք որ յարգելի ճարտարապետն ընդունեցաւ մեր տեսութիւնը թէ՛ քրիստոնէական կրօնքն

եղաւ ներշնչող Հայ քարագործին, հալածուած հեթանոսներէն, լքուած աստուածապսակ կայսրներէն, կղզիացած իր երկրի մէջ՝ յոյսը դրաւ Աստուծոյ վրայ, նայեցաւ երկինք և անոր նմանութեամբ կանգնեց իր աղօթատեղին: Պատմութիւնը չի լռեր, այլ կը խօսի հայ սրտին, երբ կ'աղօթէ « համբարձի զաչս իմ ի լերինս » . առ մեծամեծներն, առ իշխաններն օգնութիւն խնդրելու: Բայց ո՞ր լեռն աւելի զբաւիչ և հրապուրիչ է քան մեր ծերունի Մասիսը, որուն գագաթէն առաջին անգամ Նոյ նահապետի զոհին բուրումնաւէտ գոլորշիներն « հոտոտեցաւ բարձրեալն տէր ի հոտ անուշից » և իր ուխտը նուիրաւ գործեց եռագունեան աղեղով. ծիածանը չորս հազար տարի Հայաստանի սրտին վրայ կանգնած հսկայաբերձ սեան զլխէն մինչեւ դաշտ իջաւ և պիտի իջնէ միշտ տարաշխարհ հայու սիրտն առ ինքն ձրգելու: Ինչպէս վսեմաբարձ Մասիսը տափարակ դաշտին մէջէն օտար այցելուներու ուշադրութիւնը կը գրաւէ առ ինքն, նոյնպէս կարգ մը արեւմտեան ճարտարապետներ, մեր եկեղեցիներու գեղեցիկ հմայքէն խռոված, այդ արտադրութիւնը, հսկայ մտքերու արժանի գործ մը, շատ ջանացին հինէն նորէն փաստեր ճարելով ապացուցանել, որ Հայաստանի քնաշխարհիկ ծրնունը չէ. այլ ինչպէս թռչուններ հեռուոր երկիրներէ բոյսերու սերմեր անգիտակցաբար կը բերեն իրենց բնավայրը, ուր հողին մէջ իյնալով կը բուսնի և կ'աճի, այսպէս եղած է նաեւ հայկական ճարտարապետութեան սկզբնաւորութիւնը: Սակայն մենք մեր նախնիներէն յօդուածներուն մէջ հերքեցինք այն միտքը, որ գեղարուեստը մտած ըլլայ Հայաստան՝ իր հարեան երկիրներէն, վասն զի մշակոյթով կամ հասարակ կամ բարձր գտնուած է անոնցմէ ոմանց, (Պարսիկ, Ասորի) և այլն, միայն յանձնառու եղանք յունական քաղաքակրթութեան ենթարկուած ըլլալ, Աղեքսանդրի աշխարհակալութենէն յետոյ. վասն զի այս մեծ դիւցազը Հայաստանը նուաճուած երկիրներու մէջ չի գնիր, և

Պերսեպոլիս քաղաքին կառավարիչ Տըրդատ հայագլի իշխանը որ քաղաքը իսկապէս թեմամբ յանձնեց յաղթողին, Հայաստանի կառավարիչ նշանակեց: Աղեքսանդր իրեն ուղեկից ունէր իմաստուններ և պատմագիրներ, որոնք Գիւցազին պէտք է հասկցուցած ըլլան թէ՛ Հայերը ծագումով փոխգացի են, և համացեղ յոնիական գաղութներուն: Եւ հիմակ իսկ պարծանքով կը կարդանք Գիւս կաթողիկոսի պատասխանն առ Պերոգ. « Այլ որ ասեաղ . . . քանզի սուտ է. այլ վասն զի ըզգալութիւն զիտութեանս մերոյ և զիմաստ բանաւոր ուսմանց՝ յաշխարհին Հոռոմոց ուսեալ եմ, այլ և զկերպանս՝ հանդերձիցս՝ զոր ունիմք մեք՝ անտի գնեմք »² և այլն: Հայ արիւնն իր երկրին մէջ որքան ընդունակ եղած է զարգանալու, նոյնքան աւելի երբ տարաշխարհներու մէջ՝ արիական ցեղերու հետ ապրեր է, յառաջադէմ գտնուած է մարդկային մակացութեանց ամէն ճիւղերուն մէջ: Բիւզանդիոնի մէջ Յուստինիանոսի ուղեղը թէոգորա թագուհին էր հայազարմ, Պրոկոպիոս նախանձէն կը պատռի երբ յիշէ զշխոյին անունը: Երեսէս Պատրիկ հայկազն Ռաւեննայի մէջ կը մրցի Յուստինիանոսի տաճարին հետ՝ իր հայ արուեստաւորներով, որոնք սքանչելի խճանկարներով զարդարեցին եկեղեցիներ, և յետոյ դարձեալ անոնք եկան գեղապաճոյճ կերպով պնտելու Ս. Սոփիայի գմբէթներն ու կամարները. և անկից յայտնի է որ հայերը մասնակցեցին տաճարի աշխատանքներուն, ուր թողեր են Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի խճանկարը, որ վերջերս երեւան ելաւ թուրքերու տուած ծեփերուն տակէն: Խեղդոնական գմբէթի ծնունդն հայկական մտքի արդիւնք ըլլալն անկից յայտնի է, երբ համեմատութեան դնենք Հայ գրոց գիտի հետ: Մարկուարտ, Ս. Մեսրոբի մասին գրած ժամանակ, անոր գիտը անհամեմատ վեր կը դասէ, հետագայ դարե-

1. Բնագր. կերպարան.
2. Ղազ. Փարպ. էջ 344-45. տպ. 1873.

րու մէջ, օրինակի համար, սլաւ և գերման գրերու գիւտէն, յղանալն անոր, գաղափարն ու գործադրութիւնը այնքան քիչ ժամանակի մէջ, հսկայական մտքի գործ է, և ազգ մը որ տուած է Սահակի և Մեսրոբի նման անձնաւորութիւններ, մահուանէ վախճալու բան չունի, յաւիտեանական է թողած պտուղը: Այսպէս, նոյն ժամանակները, գրական զարթոյնի յորդաբուխ ընթացքին հետ, մտքերը ըզգուշեցնելով իրարու հետ՝ կը ծնի կեղդոնական գմբէթի գաղափարը, որով զբքին հետ ուղեցին նաեւ եկեղեցին ազատել յունական ճնշումէն և Պարսից հալածանքէն. առանձին, ինքնուրոյն, անկախ տիպար մը ստեղծելով, որով Պարսիկը կը հանդարտէր որ Հայերը Յունաց հետ խզեր են իրենց կրօնական յարաբերութիւնը: Եւ արդարեւ որպիսի ջանքով և նախանձարեղութեամբ գիր և գրականութիւն տարածեցին բուն Հայաստանի մէջ, նոյն ճիւղերը թափեցին գրականութիւնը տարածելու սահմանակից ժողովուրդներուն մէջ, Վրաց, Մարաց, Աղուանից և Դերջանի յունացած հայերուն, և այլն:

Այսպէս նաեւ եկեղեցական ճարտարապետութեան նոր տիպարը ստեղծուեցաւ, զարգացաւ նախ Հայաստանի կեդրոնը, և Վահանի յաղթանակէն յետոյ տարածուեցաւ ամէն գաւառ, մանաւանդ ուրտեղ որ ուխտապահ նախարարական տուններ կային. յետոյ անցաւ իր սահմանէն դուրս ու մտաւ Վրաստան, Աղուանիստան և դէպ ի արեւմուտը՝ մինչեւ Ալիս գետը: Զ և է դարու կրօնական կոիւններն աւելի եւս յորդորեցին ամէն կողմ ցրուած հայկական ճարտարապետական կերտուածքին, արտաքին ձեւովն անգամ ցոյց տալ որ հայկական ազգային եկեղեցի է: Եւ որովհետեւ հայը միշտ իր կրօնական եռանդեամբ յայտնի եղած է, կը տեսնենք որ այն ըմբռնումով, որով Պողոս Ռաքեալ կը ներկայացնէ Եկեղեցին իբրեւ հարսն Գրիստոսի, Հայ քարագործները մէկմէկու յաղթելու ջանքով Հայաստանի հազարու-

մէկ եկեղեցիներու մակարդակաչափին մէջ մտցուցեր են փոքրիկ և ճաշակաւոր փոփոխութիւններ, « իբրեւ զհարսն զարդու զարդարելով » հաճոյ ընծայելու համար երկնաւոր Փեսային: Եթէ կեղդոնական գմբէթաւոր եկեղեցին դուրսէն եկամուտ արուեստ մը, օտարագլի ճարտարապետութիւն մ'ըլլար՝ հայը այնքան սիրով չէր յարեր, և ոչ ալ հայրենասիրական նախանձով ամենուրեք նոյն չափն ու ձեւը, նոյն կաղապարը կամ յատակագիծը պիտի պահէր: Անոնք որ փորձեցին Սսորիքէն և Փոքր Սսիայէն գմբէթաւոր մէն մի նմուշ ներկայացնել իբր նախնի թաց Հայաստանի ճարտարապետութեան, ֆիացին միշտ միեւնոյն օրինակին վրայ. վասն զի այն արուեստը տեղական եղած չէ, որով շարունակող եղած չէ: Մինչդեռ Հայ գաղափարն ու տիպարը յաղթանակաւ մտաւ Բիւզանդիոն, և Սկիւթական կամ հնդկ-գերման հեղեղին հետ գնաց Արեւմուտը, մինչեւ Ալլանտեանի օվիերուն վրայ բնակող ժողովուրդներուն մէջ ընդունելութիւն գտաւ և բարձրացաւ, և Հոռոմէական տափարակ ծածրով Բագրիկաւորու վրայ նուաճումը կատարեալ եղաւ:

Բայց մենք պէտք է վերադառնանք Արեւելը, ուր եղած է նոր գեղարուեստի եւ ճարտարապետութեան խանձարուրքը և լսենք մեր հակառակորդներուն հանած դժուարութիւնները եւ պատճառաբանութիւնները, որով հերքել կ'ուզեն Ստրչիկովսկու փաստերն ի նպաստ Հայ ճարտարապետութեան: Թէպէտ մեր նախնի թաց պատմական հետազոտութեանց մէջ շօշափած ենք այդ հարցերը, սակայն ընթերցողներէն շատեր գուցէ փափաքին գիտնալ ուղղակի մեր հակառակորդներուն պատճառաբանութիւնները, մասնաւորապէս Յ. Ռիւտիլըա ճարտարապետինը, որուն ըրած առարկութիւններն ի մի հաւաքեր է Ո. Մ. Դալտոն անգլիացին՝ իր « Արեւելի բրիտանիական արուեստ » զրքին մէջ:

Հեղինակը կ'ըսէ. « Քրիստոնէական արուեստը երկու ազգակի (facteur)

